

Özel Gereksinimli Çocuğu Olan Anne ve Babaların Depresyon Durumu ile İlgili Yapılan Araştırmaların İncelenmesi

Review of Research on the Depression of Mothers and Fathers with Children with Special Needs

Hatice YALÇIN, Ayşenur ÇAKIR, Sevcan ÖZTÜREN

ÖZ

Özel gereksinimli bir çocuğa sahip olan anne babaların duygusal durumları ve depresyon ile ilişkili faktörlerin incelenmesi, bu kavramların daha kapsamlı bir şekilde anlaşılması, alanyazındaki boşlukları açığa çıkararak yeni araştırma sorularının ortaya konulmasını açısından önemlidir. Özel gereksinimli çocuğu olan aileleri daha iyi anlamak, depresyon belirtileri gösterenlere erken müdahale için önemli bir fırsat sunabilir. Bu çalışmanın amacı 2010-2022 yılları arasında özel gereksinimli çocuğa sahip olan anne babaların depresyon düzeyleriyle ilgili yapılan araştırmaların sistematik bir şekilde değerlendirilmesidir. Çalışmada PRISMA (Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses) yönergelerine uygun olarak, Web of science, Scopus, Directory of open Access journals (DOAJ), Pubmed, CABI, CAS, ULAKBİM, ERIC, Google Akademik, Proquest gibi veri tabanlarında “özel gereksinimli çocukların anne babaları”, “engelli çocuğu olan anne babalar”, “özel gereksinimli çocukların anne ve babalarında depresyon” anahtar kelimeleri İngilizce karşılıkları ile birlikte taranmıştır. Dahil edilen çalışmalarda yanlışlık riski ve çalışmaların kalitesini değerlendirmek için Karma Yöntem Değerlendirme Aracı (Mixed Methods Appraisal Tool) kullanılmıştır. Yapılan tarama sonucunda kapsam içi ve kapsam dışı ölçütler doğrultusunda 622 akademik çalışma ele alınarak içerik analizi yöntemi ile analiz edilmiştir. Analiz sonucunda 2010-2022 yılları arasında yapılan çalışmaların %69.2’sinin ulusal ve uluslararası makale olduğu, en çok 2017-2022 yılları arasında çalışma yapıldığı, örneklem gruplarının çoğunun 100 bireyden fazla olan nicel çalışmalar olduğu belirlenmiştir. Değerlendirilen araştırma sonuçlarının pek çoğunda depresyon düzeyi ile özel gereksinimli çocuğun engel türü, anne babaların eğitim durumu, ailenin ekonomik geliri, ailenin sosyal destek alıp almaması, eşlerin uyumu, ailede birlikte yaşanan kişilerin özel gereksinimli çocuğun bakımına desteği, aile bireylerinin problem çözme ve baş etme becerilerinin kaygı ve depresyon düzeylerini etkilediği belirlenmiştir. Değerlendirilen araştırmaların çoğunda annelerin yükledikleri sorumluluklar karşısında

Yalçın H., Çakır A., & Öztüren S., (2024). Özel gereksinimli çocuğu olan anne ve babaların depresyon durumu ile ilgili yapılan araştırmaların incelenmesi. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi/Journal of Higher Education and Science*, 14(1), 1-8. <https://doi.org/10.5961/highereducsci.1222688>

Hatice YALÇIN (✉)

ORCID ID: 0000-0003-0237-2978

KTO Karatay Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Çocuk Gelişimi, Konya Türkiye
KTO Karatay University, Faculty of Health Sciences, Child Development, Konya, Türkiye
hatice.yalcin@karatay.edu.tr

Ayşenur ÇAKIR

ORCID ID: 0000-0001-7317-7964

KTO Karatay Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Aile Danışmanlığı Ana Bilim Dalı, Konya Türkiye
KTO Karatay University Graduate Education Institute Family Counseling Department, Konya, Türkiye

Sevcan ÖZTÜREN

ORCID ID: 0000-0003-2590-8528

İstanbul Gelişim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Odyoloji Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye
İstanbul Gelişim University Graduate Education Institute, Department of Audiology, İstanbul, Türkiye

Geliş Tarihi/Received : 22.12.2022

Kabul Tarihi/Accepted : 25.04.2024

Bu eser “Creative Commons Atıf-GayriTicari-4.0 Uluslararası Lisansı” ile lisanslanmıştır.

her şeye güçlerinin yetmeyeceği inancı ile depresyona girdikleri belirlenmiştir. Gelecekte gerçekleştirilmesi planlanan çalışmalarda konu, örneklem ve araştırma deseni seçiminde çalışma bulgularımızın dikkate alınması özel gereksinimli bireyler alanında üretilen bilimsel bilginin kalitesini artıracaktır.

Anahtar Sözcükler: Özel gereksinimli çocuk, Anne-baba, Depresyon

ABSTRACT

It is important to examine the emotional states of mother and father who have a child with special needs and the factors associated with depression, to understand these concepts more comprehensively, to reveal the gaps in the literature and to pose new research questions. A better understanding of families with children with special needs may offer an important opportunity for early intervention for those who show signs of depression. The aim of this study; It is a systematic evaluation of the studies on the depression levels of mother and father with disabled children between the years 2010-2022. In the study, databases such as Web of science, Scopus, Directory of open Access journals (DOAJ), Pubmed, CABI, CAS, ULAKBİM, ERIC, Google Scholar, and Proquest were searched. In the included studies, the Mixed Methods Appraisal Tool was used to assess the risk of bias and the quality of the studies. The keywords “mother and father of children with special needs”, “mother and father with children with disabilities”, “depression in mother and father of children with special needs” were scanned together with their English equivalents. As a result of the scanning, 622 academic studies were handled in line with in-scope and out-of-scope criteria. Data were analyzed by content analysis method. As a result of the analysis, it was determined that 69.2% of the studies conducted between 2010-2022 were national and international articles, the most studies were conducted between 2017-2022, and most of the sample groups were quantitative studies with more than 100 individuals. In most of the research results evaluated, “depression level” is related to “disability type of the child with special needs, educational status of the mother and father, economic income of the family, whether the family receives social support, the harmony of the spouses, the support of the people living together in the care of the special needs child, the problem solving and the problem solving skills of the family members. coping skills” were determined to affect anxiety and depression levels. In most of the studies evaluated, it was determined that mothers fell into depression with the belief that they would not be able to do anything in the face of their responsibilities. In the works planned to be carried out in the future; considering our study findings in the selection of subject, sample, and research design; It will increase the quality of scientific knowledge produced in the field of disability individuals.

Keywords: Disabled child, Mother and father, Depression, Meta-analysis

GİRİŞ

Özel gereksinim, toplumsal yaşama eşit oranda katılabilmeyi engelleyen, bedensel ya da gelişimsel işlev yetersizliği nedeniyle problem yaşama durumudur. Özel gereksinimli birey diğer bireylerden farklı sağlık, eğitim, rehabilitasyon, cihaz, ortez, protez, çevresel düzenlemelere ya da diğer sosyal ve ekonomik hizmetlere gereksinim duyar (Feurer et al., 2016). Dünya Sağlık Örgütü (2020) verilerine göre dünya nüfusunun yaklaşık %15'i özel gereksinimli bireylerden oluşmaktadır ve dünyada yaklaşık 1 milyar özel gereksinimli birey bulunmaktadır. TÜİK 2022 sonuçlarına göre en az bir engeli olan nüfusun oranı %6,9'dur. Erkeklerde %5,9 olan bu oran kadınlarda %7,9'dur. Yaş grubu arttıkça en az bir engeli olan nüfus oranı artmaktadır.

Özel gereksinimli bir çocuğa sahip olmak anne babaları çok daha fazla endişelendirebilmektedir. Farklı gelişim özelliklerine sahip çocuklarının bakım ve eğitim gibi gereksinimlerini karşılamak konusunda kaygı duyan anne babalar için bu süreç zorlayıcı olabilmektedir (İlhan, 2017). Ailelerin özel gereksinimli bir çocuğa sahip olmalarının verdiği stres ve durumla baş etme çabalarında en önemli faktör ailenin bu durum için sahip olduğu kaynaklar ve imkânlardır. Küçük yaşta özel gereksinime sahip çocuğu olan anne babalar; çocuklarıyla ilgili tanıl durumunu yeni öğrendiklerinde ve bu engel durumuyla ilgili bilgiye henüz sahip olamadıklarında çok daha fazla strese maruz kalmaktadırlar (Zeedyk & Blacher, 2017).

Özel gereksinimli çocukların anne ve babalarının, günlük yaşamda endişe, öfke kontrolsüzlüğü, uykusuzluk, iştah sorunları yaşadığını vurgulayan pek çok araştırma sonucu bulunmaktadır (Kafes, 2021; Mitra, Posarac & Vick, 2018). Özel gereksinimli çocukların anne babalarının, çocuğun sahip olduğu engel türü ne olursa olsun, uykusuzluk, öfke gibi sorunlar yaşamaları beklenen bir durumdur (Wahab & Ramli, 2022). Özel gereksinimli çocuğa sahip anne babaların stres ve depresyon düzeyinin araştırıldığı çalışmalar, çok yüksek düzeyde stres yaşadıklarını göstermiştir (Ellis et al., 2022; Husain et al., 2021). Özel gereksinim oluşturan engelin türü; anne babaların özel gereksinimli çocuk nedeniyle yaşadıkları fiziksel, psikolojik ve maddi sorunlar; başka bir özel gereksinimli çocuğa daha sahip olmak; aile ve sosyal çevre ile ilişki, aile üyelerinin, arkadaşların ve yakın çevrenin olumsuz tepkileri gibi nedenlerle özel gereksinimli bir çocuğa sahip olan anne babalar yoğun stres ve ardından depresyon belirtileri yaşamaktadırlar (Peker, Eroğlu & Özcan, 2015). Özel gereksinimli bir çocuğa sahip olan anne babaların genellikle çocuğun bakımı ve eğitsel desteğinin sağlanması amacıyla daha fazla paraya, zamana ve enerjiye ihtiyaç duymaları, onların daha fazla stres yaşamalarına neden olmaktadır. Stresin yüksek olması nedeniyle çiftler birbirlerini suçlamakta ve bu durum evliliklerinde sorunlara yol açmaktadır (Robertson, Raghavan, Emerson, Baines, Hatton, 2019).

Lam, Leat ve Reprint (2015) anne babalara depresyon, aile memnuniyeti, fiziksel sağlık, problem çözme becerileri, çocuk-taki işlevsel bozukluk düzeyi ve anne babalardaki stres düzeyi konularında değerlendirmeler yapmış ve %19'unun depresyon yaşamakta olduğunu; fiziksel sağlıklarında bozulmalar olduğunu, %83,3 oranında aile memnuniyetinin az olduğunu belirtmişlerdir. Smith ve Gabrielsen (2022) tarafından yapılan çalışmada ailenin maddi kaynakları zorlandığında, orta düzeyde gelişimsel yetersizliği olan çocukların annelerinin, çocuğun ciddi düzeyde engeli olduğu zamana göre daha yüksek depresyon belirtileri riskine sahip olduğu belirtilmektedir. Bu bulgular, engelli çocukların anne babaları arasında aile memnuniyetinin, problem çözme yeteneğinin, fiziksel sağlığı ve değerlendirme süreçlerinin depresyon üzerindeki etkisinin önemini vurgulamaktadır.

Depresyon insanın yaşamdan ve yaşadıklarından zevk alamama hâli ve üzüntülü ya da kaygı oluşturan durumlarda artan duygulanımdır. Yaşam koşullarının farklılaşması, aşırı rekabet, çalışma zorunluğu, duygusal bağ, yaşam aktivitelerinin yerine getirilmesinde engellerin olması gibi zorluklar insanların depresyona girmelerine neden olmaktadır (Karadağ & Solpuk, 2018). Özel gereksinimli çocuğu olan annelerde somatik belirtiler, depresyon ve anksiyete bozuklukları gibi psikolojik sorunlar daha sık bildirilirken (Zeedyk & Blacher, 2017); zihinsel ve/veya fiziksel bir engeli bulunan çocuğu olan anne ve babalarda alkolizm ve depresyon daha sık bildirilmektedir (Feurer et al., 2016; İlhan, 2017; Öztürk, 2017; Weissman et al., 2016). Özellikle zihinsel engelli bulunan çocuğu olan annelerin orta derecede depresyona sahip oldukları (Özkan, 2016; Öztürk, 2017), annenin çalışma durumunun depresyon düzeyine etkisinin olduğu (Husain et al., 2021; Kafes, 2021) ve annenin çocuğunun bakımında yardım alma durumunun (Kim ve Sellmaier, 2020; Robards et al., 2018) depresyon düzeyleri üzerine etkisi olduğuna ilişkin sonuçlar vurgulanmaktadır.

Özel gereksinimli çocuğu olan anne babalar ile ilgili yapılan çalışmalarda annelerde görülen depresyon sıklığının daha fazla olduğu görülmektedir (King, Williams, Hahn Goldberg, 2017; Zhou et al., 2016). Smith ve Gabrielsen (2022), özel gereksinimli çocuğu bulunan annelerde %20-%30 aralığında depresyon bulunduğunu belirtmektedir. Mheta ve Mashamba-Thompson, (2017) otizm spektrum tanısı konulduktan sonra takip eden süreçlerde annelerde depresif belirtileri inceledikleri çalışmada, çocuğa tanı konulduğu sırada %79 oranında çok yüksek olan anne depresyonu oranlarının zamanla düştüğünü, ancak tanıdan bir yıl sonra yine %39 oranında depresyon düzeyinin yüksek kaldığını belirtmektedirler (Mheta & Mashamba-Thompson, 2017). Genel olarak, bu yaygınlık oranları, kadınlar için dünya çapında tahmin edilen %5-7'lik depresif semptom oranlarından çok daha yüksektir (SAMHSA, 2020). Bununla birlikte, özel gereksinimli çocuğu olan annelerin yaklaşık üçte ikisinin depresyon bildirmemesi (Özkan, 2016), koruyucu ve düzenleyici faktörlerin olabileceğini düşündürmektedir.

Işık ve Egelioglu Çetişli (2020), babalardaki depresyon riskinin özellikle erken bebeklik döneminde baba-bebek bağlanmasını olumsuz etkilediğini belirtmişlerdir. Field (2018), babalarda görülen paternal postpartum depresyon riskinin doğum sonrası

birinci güne göre ikinci ayda azalabileceğine ilişkin çalışma sonuçları sunmuştur. Ramchandani ve diğer araştırmacılar (2005) özellikle doğum sonrası dönemde baba depresyonu ve çocuk gelişimini inceledikleri prospektif çalışmada depresyonun baba ile bebek arasındaki bağlanmayı azalttığını vurgulamaktadırlar. Edhborg ve diğer araştırmacılar (2016) yüksek kaygı düzeyinin, yetersiz sosyal desteğin ve yetersiz aile desteğinin doğum sonu dönemdeki babalarda depresyonun önemli belirleyicileri olduğunu belirtmişlerdir. Bu araştırma sonuçlarına göre babalarda depresyon riskini azaltmaya yönelik önlemler alınması ve sosyal desteklerinin artırılmasının önemli olduğu düşünülmektedir.

Özel gereksinimli çocuğu bulunan anne ve babaların depresyon durumlarının incelenmesinin, aile danışmanlığı, psikoloji, çocuk ve ergen psikiyatrisi, sosyal hizmet, çocuk gelişimi, çocuk sağlığı hemşireliği, psikolojik danışmanlık gibi alanlarda hizmet veren profesyonellere yönelik bilgi altyapısı oluşturacağı öngörülmektedir. Özel gereksinimli bireylere bakım veren anne ve babaların yaşadıkları güçlükler ve depresyon durumlarına yönelik yapılan araştırmaların incelenmesinin hem var olan durumun anlaşılması hem de daha sonra yapılacak çalışmalara ışık tutması açısından alanyazına bir katkısı olacağı düşünülmektedir. Bu çalışmada özel gereksinimli çocuğu bulunan anne ve babaların depresyon durumlarını araştıran çalışmalar incelenmiş ve bu yayınlar içinde depresyon düzeyi yüksek anne babaların çocuklarına yapılan müdahalelere katılım durumları incelenmiştir. Buradan hareketle özel gereksinimli bireylere bakım veren anne ve babaların depresyon ile ilişkili psikososyal faktörlerin ortaya konulmasını yordayan çalışmaların incelenmesi, ülkemizde bu kavramın daha kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını, alanyazındaki boşlukları açığa çıkararak yeni araştırma soruları ortaya konulmasını sağlayabilir. Özel çocuğa bakım veren anne babaları daha iyi anlamak, daha aktif ve psikolojik sağlık becerileri gelişmiş bir topluma sahip olmak için önemli bir fırsat sunabilir. Bu doğrultuda bu çalışmanın temel amacı özel gereksinimli çocuğu olan anne babaların depresyon durumlarını inceleyen araştırmaların nicelik bakımından incelenmesi ve değerlendirilmesidir. Bu kapsamda örneklem grubunu özel gereksinimli çocukların anne ve babalarının oluşturduğu ve onların depresyon düzeylerini konu alan bilimsel çalışmalar incelenmiştir ve "özel gereksinimli çocuğu olan anne babalarda depresyonu açıklayan araştırmaların türü, yayımlandığı yıl, örneklem büyüklükleri, özel gereksinimli çocuğu bulunan anne ve babalardaki depresyona müdahaleyi kapsayan araştırmaların özellikleri nelerdir" problem cümlesine cevap aranmıştır.

YÖNTEM

Bu çalışma özel gereksinimli çocuğu olan anne babalarda depresyon durumunu belirlemeye yönelik yapılmış olan araştırmaların incelenmesini kapsayan sistematik bir derlemedir.

Araştırma Modeli

Bu çalışmada sistematik alanyazın taraması metodu kullanılmıştır. Çalışma retrospektif tanımlayıcı ve kalitatif araştırma modeliyle hazırlanmış ve amaçlı örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Sistematik bir literatür taraması, formüle edilmiş bir soruyu yanıtlamak için araştırmayı tanımlar, seçer ve eleştirel bir şekilde değerlendirir. Sistematik gözden geçirme, kriterlerin

inceleme yapılmadan önce açıkça belirtildiği, tanımlanmış bir planı açıklar. Araştırmacılar tarafından çoklu veri tabanları ve literatür üzerinde yürütülen kapsamlı, şeffaf bir araştırmadır. Belirli bir odağa sahip olan veya tanımlanmış bir soruyu yanıtlayan, detaylı bir planlamayı içerir. Gözden geçirme, bilinen zaman dilimlerinde aranan, eleştirilen ve raporlanan bilgi türünü tanımlar. Arama terimleri, arama stratejileri (veritabanı adları, platformlar, arama tarihleri gibi) incelemeler yapılır (Nunn & Chang, 2020). Bu çalışmada veriler araştırmacılar tarafından doküman inceleme tekniği kullanılarak elde edilmiştir. Daha sonra iki araştırmacı tarafından veriler içerik analizi yapılarak incelenmiştir. Araştırma kapsamında yapılan sistematik alanyazın taraması, PRISMA (Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses) yönergelerine uygun olarak gerçekleştirilmiştir (Page et al., 2021; www.prisma-statement.org).

Araştırmanın Örneklemi

Araştırmanın evrenini 2010- 2022 yılları arasında yapılmış özel gereksinimli çocuğu olan anne babaların depresyon durumunu içeren makaleler ve tezler oluşturmaktadır. Araştırmada ölçüt örnekleme yöntemi kullanılmıştır (Nunn & Chang, 2020). Web of science, Scopus, Directory of open Access journals (DOAJ), Pubmed, CABI, CAS, ULAKBİM, ERIC, Google Akademik, Proquest gibi veri tabanlarında “özel gereksinimli çocukların anne babaları, “engelli çocukların anne babaları, “özel gereksinimli çocukların anne babalarında depresyon” anahtar kelimeleri İngilizce karşılıkları ile birlikte taranmıştır. Yapılan detaylı taramalar sonucunda elde edilen çalışmaların kaynakçaları da taranmış ve bu sürecin sonunda 622 çalışma tür, yıl, örneklem büyüklükleri, özel gereksinimli çocuğu bulunan anne ve babalardaki depresyona müdahaleyi kapsamı açısından detaylı şekilde incelenmiştir.

Veri Toplama Süreci

Bu çalışmada incelenmiş olan makaleler araştırmacılar tarafından belirlenmiş olan kapsam içi ve kapsam dışı ölçütlere göre değerlendirilmiştir. Çalışmaya a) Özel gereksinimli çocuğu olan anne babaların depresyon durumunu araştıran çalışmalar b) Hakemli dergide yayınlanan çalışmalar c) Erişime açık olan çalışmalar d) Yükseköğretim Kurulu (YÖK) ulusal tez merkezi sayfasında yer alan tezler dahil edilmiştir. Tam metnine ulaşılan çalışmalardan, özel gereksinimli çocuğu olan anne babaların depresyon durumunu ele almayan çalışmalar, özel gereksinimli çocuğu olan anne babaları inceleyen ancak depresyon ile ilişkili faktörleri incelemeyen, sadece derleme çalışması olan, bildiri şeklinde hazırlanan, hakemli dergide makale olarak yayınlanmayan ve İngilizce ya da Türkçe dışındaki bir dilde hazırlanan çalışmalar bu derlemeye dâhil edilmemiştir.

Veri Toplama Aracı

Bu çalışmada elde edilen verilerin toplanması ve analiz edilmesi için araştırmacılar tarafından “Yayın Sınıflama Formu” kullanılmıştır. Bu form ile araştırmanın türü, yayınlandığı yıl, örneklem büyüklükleri, özel gereksinimli çocuğu bulunan anne ve babalardaki depresyona müdahaleyi kapsamı olmak üzere dört kategori altında inceleme yapılmıştır.

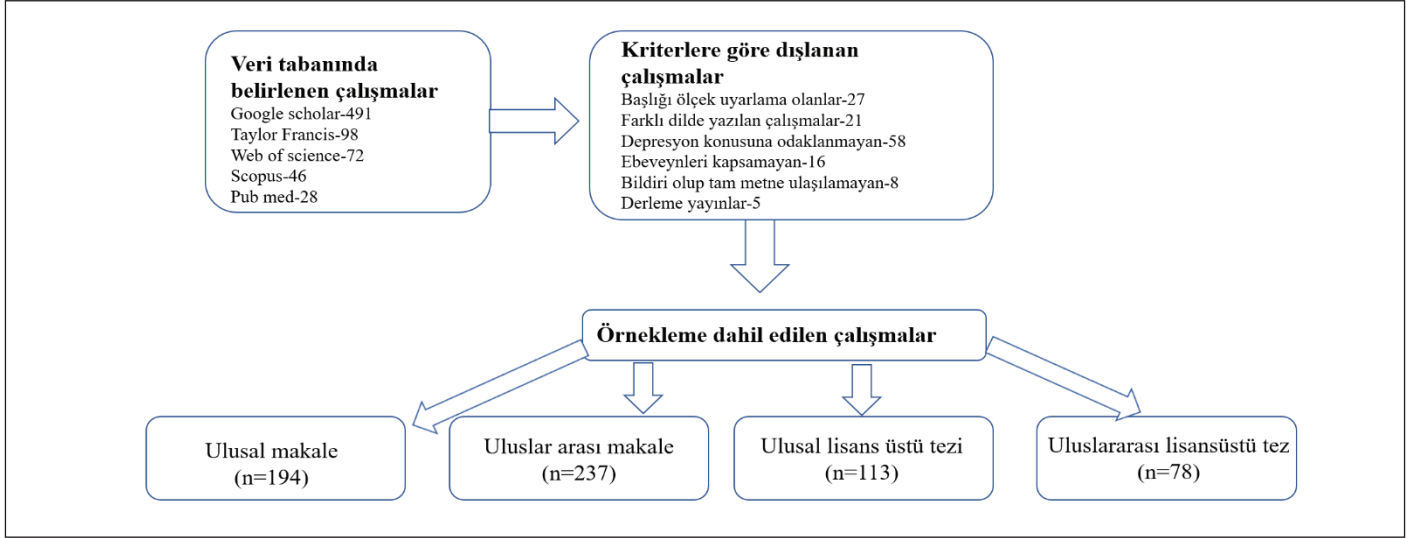
Verilerin Toplanması ve Değerlendirilmesi

Sistematik alanyazın taraması yöntemi kullanılarak planlanan araştırma kapsamında önce ilgili alan yazın doğrultusunda özel gereksinimli çocuk, özel gereksinimli olmanın anne ve babalar üzerindeki etkileri ve özel gereksinimli çocuğu olan anne ve babaların depresyon düzeylerini içeren çalışmaları değerlendirilen Yayın Sınıflama Formu oluşturulmuştur. Yayın Sınıflama Formunun araştırılan çalışmaları içerik ve kapsamı değerlendirilmesi açısından yeterliliği konusunda uzman görüşü sağlanmıştır. Veriler Web of science, Scopus, Directory of open Access journals (DOAJ), Pubmed, CABI, CAS, ULAKBİM, ERIC, Google Akademik, Proquest gibi veri tabanları taranarak özel gereksinimli çocuğu bulunan anne ve babaların depresyon düzeylerine ilişkin makale ve tezler incelenmiştir. Bu çalışmada incelenen araştırmaların türü, yayın yılı, örneklem büyüklükleri, özel gereksinimli çocuğu bulunan anne ve babalardaki depresyona müdahaleyi açıklama durumları incelenmiştir.

Literatür çerçevesinde 1) Verilerin belirlenmesi, 2) Kodlama yapılması 3) Verilerin sınıflandırılması 4) Elde edilen bilgilerin temalar ile ilişkilendirilmesi aşamaları takip edilmiştir (Erdoğan et al., 2015). Sistematik alan yazın taraması, PRISMA Bildirimi Kontrol Listesi yönergelerine uygun olarak gerçekleştirilmiştir (Page et al., 2021) ve Şekil 1’de özetlenmiştir.

Elde edilen verilerin analizine başlamadan önce literatürde var olan kategorilere uygun veriler elde etmek için yayınlar kategorilere ayrılarak hazırlanmıştır. Bu şekilde, araştırma sonrasında da bu kategorilerin kodlanarak ve temalara ayrılarak analiz edilmesi kolaylaştırılmıştır. Her kategori dikkatle değerlendirilerek kodlanmıştır. Kodlamalar iki araştırmacı tarafından yapılmış, alanda uzman başka bir akademisyen tarafından kontrol edilmesi sağlanmıştır. Daha sonra araştırmanın türü, yayınlandığı yıl, örneklem büyüklükleri, özel gereksinimli çocuğu bulunan anne ve babalardaki depresyona müdahaleyi kapsamı yönünden temalaştırılması sürecine geçilmiştir. Bu aşamada, birbirine benzeyen veriler belirli temalar dâhilinde birleştirilmiş ve gerekli düzenlemeler yapıldıktan sonra aynı temaları kapsayan yayınlar bir araya getirilmiştir. Temaların oluşturulmasında literatürden yararlanılmış, veriler kategoriler hâlinde ele alınarak araştırmacılar tarafından geliştirilen Yayın Sınıflama Formu kullanılmıştır.

Yayın Sınıflama Formunda net bir araştırma sorusunun bulunup bulunmadığı, elde edilen veri ile araştırma sorusuna cevap verilip verilmediği, örnekleme yönteminin araştırma sorusu için uygun olup olmadığı, araştırma grubunun hedef kitleyi temsil etme durumu, uygulanan ölçümlerin bilimsel araştırma tekniklerine uygunluğu, istatistiksel analizlerin araştırma sorusunun cevabı için uygun olma durumu değerlendirilmiştir. Yayın Sınıflama Formu rehberliğinde ayrı ayrı kodlanan veriler, araştırma teknikleri konusunda uzman bir öğretim üyesinin görüşü de alınarak öneriler doğrultusunda son hâli verilmiştir. Ulaşılan sonuçların betimsel istatistikleri grafikler ve tablolar hâlinde bulgular bölümünde sunulmuştur. Araştırma süreci Mayıs 2021 ile Aralık 2022 tarihleri arasında yapılan uzun bir süreç içinde gerçekleştirilmiş ve konuyla ilişkili yayınlar detaylı incelenmiştir (N=622).

Şekil 1: Sistematik alanyazın taraması.

Tablo 1: Özel Gereksinimli Çocuğu Olan Anne Babaların Depresyon Durumu ile İlgili 2010-2022 Yılları Arasındaki Yayınların Özelliklerine Göre Dağılımı (N=622)

		n	%
Yayın türü	Ulusal makale	194	31.2
	Uluslararası makale	237	38.2
	Ulusal lisans üstü tez	113	18.1
	Uluslararası lisans üstü tez	78	12.5
Yayınlandığı yıl	2010-2016	296	47.5
	2017-2022	326	52.5
Örneklem büyüklükleri	50'de daha az	268	43.0
	51-100 arası	221	35.5
	100'den fazla	133	21.5
Araştırma yöntemi	Nitel	236	37.9
	Nicel	386	62.1
Depresyona müdahaleyi kapsamı	Evet	46	7.4
	Kısmen	27	4.4
	Hayır	549	88.2

BULGULAR

Bu bölümde, özel gereksinimli çocuğu bulunan anne ve babaların depresyon düzeylerini ve onlara yönelik uygulamaları inceleyen yayınların özelliklerini kapsayan bulgulara yer verilmiştir. Çalışmada değerlendirilen yayınların türü, yayınlandığı yıl, örneklem büyüklükleri, araştırmanın yöntemi, özel gereksinimli çocuğu bulunan anne ve babalardaki depresyona müdahaleyi kapsamına ilişkin bulgular ayrı tablolar hâlinde sunulmuştur. Özel gereksinimli çocuğu olan anne babalarla ilgili yayınların özelliklerine göre dağılımına yönelik bulgular Tablo 1'de özetlenmiştir.

Özel gereksinimli çocuğu bulunan anne ve babaların depresyon durumları konusunu içeren 2010-2022 yılları arasında toplam 622 araştırmaya ulaşılmıştır. Bu araştırmaların 431'i

ulusal (%31.1) ve 191'i uluslararası (%38.1) makale türündedir. Araştırmaların 113'ü ulusal düzeyde yapılan yüksek lisans tezi (%18.1) ve 78'i doktora tezi (%12.5) türündedir. İncelenen araştırmaların %47.5'i 2010-2016 yılında ve %52.5'i ise 2017-2022 yılları arasında yapılmıştır. Araştırmalardaki çalışma gruplarına bakıldığında %78.6'sının 100 kişiden fazla olduğu belirlenmiştir. Değerlendirilen araştırmaların %61.1'inin nicel yöntem ile yapıldığı belirlenmiştir. Depresyona müdahaleyi kapsamı bakımından incelendiğinde ise %88.2'sinin özel gereksinimli çocuğu bulunan anne ve babaların depresyon durumuna müdahale edilmediği, sadece durum değerlendirmesinin yapıldığı saptanmıştır.

Değerlendirilen araştırmalarda depresyonun hangi veri toplama araçları ile değerlendirildiği incelenmiş, nicel yöntemle

yapılan araştırmalarda ele alınan ölçek ve envanter isimlerine göre sonuçlar Tablo 2'de özetlenmiştir.

Tablo 2: İncelenen Nicel Araştırmalarda Kullanılan Veri Toplama Araçları (n=386)

Veri toplama aracı	n	%
Beck Depresyon Envanteri	106	27.4
Beck Anksiyete Envanteri	83	21.5
Hamilton Depresyon Ölçeği	69	17.8
Çocuklar İçin Depresyon Ölçeği	17	4.5
Spielberger Durumluk Sürekli Kaygı Ölçeği	45	11.6
Liebowitz Sosyal Kaygı Ölçeği	28	7.3
Diğer ölçek ve görüşme formları	38	9.9

Bu çalışma kapsamında nicel yöntemlerle yapılan yayınlarda kullanılan veri toplama araçlarının çoğunluğunda (%27.4) Beck Depresyon Ölçeğinin kullanıldığı belirlenmiştir. Ayrıca incelenen araştırmaların %21.5'inde Beck Anksiyete Envanteri, %17.8'inde Hamilton Depresyon Ölçeği, %11.6'sında Spielberger Durumluk Sürekli Kaygı Ölçeği, %7.3'ünde Liebowitz Sosyal Kaygı Ölçeği ve en az %4.5'inde Çocuklar İçin Depresyon Ölçeği kullanıldığı ve %9.9'unda ise depresyona yönelik diğer ölçeklerin ve farklı görüşme formlarının uygulandığı belirlenmiştir.

TARTIŞMA

Özel gereksinimli çocuğu olan anne babalarda depresyon durumunu belirlemeye yönelik yapılmış araştırmaların incelenmesi amacıyla bir sistematik derleme olan bu çalışmada 2010 ile 2022 yılları arasında yapılan toplam 622 farklı çalışma incelenmiş ve yayın türü, yayın yılı, örneklem büyüklüğü, araştırma yöntemi, depresyona müdahaleyi kapsamı gibi farklı özellikler bakımından değerlendirilmiştir.

Bazı araştırmalarda yoksulluk (Karadağ ve Sölpük, 2018) ve işsiz anne baba olmak (Ellis et al., 2022) gibi değişkenlerin özel gereksinimli anne babaların stres düzeyini artırdığı temel sebepler olduğu vurgulanmaktadır. Bu çalışmalardaki değişkenler değerlendirildiğinde özel gereksinimli bir çocuğun dünyaya gelmesinin aileler için para kaybına neden olması ve çiftlerden birinin zamanının kısıtlı olması nedeniyle işini bırakmak zorunda kalmasının depresyon düzeyini artırdığı dikkate alınabilir.

Fiziksel veya mental bir engeli olan bir çocuğa sahip olmanın bir sonucu olarak, aileler tıbbi müdahale, hastane, bakım, ilaç ve farklı malzemeler gibi bazı ekstra masraflarla karşı karşıya kalmaktadır (Kim & Sellmaier, 2020). Özel gereksinimli çocukların özel eğitim olanaklarından yararlanabilme durumları anne babaları etkilemektedir. Çocukların eğitim giderleri, farklı merkezlerdeki sağlık ve eğitim olanaklarından yararlanmak için başka bir şehre gitmek zorunda kalanların yol giderleri ve özel diyetlerin giderleri ailede maddi sıkıntıya neden olabilmektedir (Clemente et al., 2022). Ayrıca özel gereksinimli çocuklar için hayati önem taşıyan tekerlekli sandalye, protez, cihaz gibi araç-gereç harcamalar da anne babalar için ekonomik sorunlara neden olabilmektedir (Peker et al., 2015).

Özel gereksinimli çocuklar ve aileleri genellikle uygun yerel eğlence tesislerinden ve erişilebilir ulaşımdan yoksundur ve genellikle hem personelin hem de halkın düşmanca tavırlarıyla karşı karşıya kalmaktadırlar. Bu sorunların yaşanmasında özel gereksinimli çocuğa bakım verme ile ilişkili kültürel farklılıklar da bulunmaktadır. Türkiye'de özel gereksinimli bir çocuğa sahip aileler en fazla mimari engeller, toplu taşıma hizmetlerinden ve istihdam olanaklarından yararlanamama, okulların fiziki yapılarının engel türüne uygun olmaması, okullardaki eğitim programlarının özel gereksinimli çocuğun ihtiyaçlarına göre tasarlanmaması, maddi sıkıntılar, istihdamda özel gereksinimli bireylere yer verilmemesi, protez, ortez, tekerlekli sandalye gibi yardımcı araç ve gereçlere sahip olma konusunda yetersizlikler gibi sorunların bulunduğunu belirtmektedirler (Kaytez, Durualp & Kadan, 2015). Kanada'da kapsayıcı eğitimin önündeki engeller ve kolaylaştırıcılar konusunda yapılan bir çalışmada fiziksel engeller (çok dar kapılar ve yokuşlar), toplumun kasıtlı tutumları (izolasyon, meydan okuma) ve toplumun kasıtsız tutumları (bilgi, anlayış ve farkındalık eksikliği) gibi çevresel engeller farklı kategorilere ayrılmıştır (Clemente et al., 2022). Bu etkenlerden dolayı aile bireyleri sosyal faaliyetlere hep birlikte katılamamaktadır. Bu durumun yarattığı stres anne babalarda psikolojik sorunlara neden olabilir (King, Williams & Hahn Goldberg, 2017).

Yapılan bu çalışmalarda sadece kültürel etkilerin değil aynı zamanda çevresel engellerin yarattığı stres ile depresyon düzeyi arasında ilişki olduğu belirlenmiştir. Dolayısıyla mevcut çalışmada incelenen araştırmalarda anne babalardaki depresyon düzeyinin yüksek bulunmasının temel nedenleri stresle başa çıkma mekanizmaları, yoksulluk, yaş, engelin türü, bakım ve eğitim gereksinim düzeyi, sosyal desteğin bulunması, işsizlik, bakım yükü gibi nedenlerdir.

Mevcut çalışma kapsamında değerlendirilen araştırmalarda özel gereksinimli çocukların anne baba olmanın farklı duygular oluşturduğuna ilişkin sonuçlar da bulunmaktadır. İncelenen araştırmalarda bazı anne babaların bu gerçeği kabul ettiği ancak bazılarının uzun süre geçse bile kabul edemediği vurgulanmaktadır (Rose, Rosewilliam & Soundy, 2017; Öztürk, 2017). Wahab ve Ramli (2022), özel gereksinimleri olan çocukların anne babalarında görülen psikolojik sıkıntıları inceledikleri çalışmada bu gerçeği kabul ettiklerinde daha az stresli olduklarını belirlemişlerdir. Dunn, Hughes-McComack ve Cooper (2018) anne ve babaların depresyon düzeylerine ilişkin istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki olduğunu ancak bunun yanı sıra anne ve babaların bakım yükü puanları arasında anlamlı bir fark olmadığını belirtmektedir. Robards ve diğer araştırmacılar (2018) cinsiyetin, farklı engel grubunda çocuğa sahip anne-babaların umutsuzluk düzeyleri üzerinde etkili olmadığı, fakat kız çocuğu olan anne-babaların umutsuzluk düzeylerinin, erkek çocuğu olanlara oranla daha yüksek olduğu saptamışlardır. Kim ve Sellmaier (2020) cinsiyetin, farklı özürlerde çocuğa sahip anne-babaların kaygı ve stresleri üzerinde etkili olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Erkek özel gereksinimli çocuğu olan anne babaların diğerlerine göre daha fazla kaygı ve depresyon yaşadıklarını gösteren çalışmalar olmakla birlikte (Kaytez et al., 2015), cinsiyetin kaygı ve depresyon düzeyi üzerinde etkisinin olmadığını

gösteren çalışmalar da mevcuttur (Frey, Greenberg & Fewell, 2015). Yapılan bu araştırmalarda ortaya çıkan farklı sonuçlar kültür, örneklem büyüklüğü, çocuğun engel türü gibi farklılıklardan kaynaklanmaktadır.

Özel gereksinimli çocuğa sahip anne babaların, çocuklarının ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için farklı alanlarda desteklenmesi (King, Williams & Hahn Goldberg, 2017) gerekmektedir. Mevcut çalışmada ele alınan ulusal ve uluslararası pek çok yayında sorumluluklarını diğer insanlarla paylaşan ve arkadaşlarından ya da akrabalarından destek alan anne babaların kendilerini yalnız hissetmedikleri ve diğerlerine göre sorunları daha kolay aşabildikleri vurgulanmaktadır. Çalışmamızda değerlendirilen araştırma sonuçlarının pek çoğunda depresyon düzeyi ile özel gereksinimli çocuğun engel türü, anne babaların eğitim durumu, ailenin ekonomik geliri, ailenin sosyal destek alıp almaması, eşlerin uyumu, ailede birlikte yaşanan kişilerin özel gereksinimli çocuğun bakımına desteği ve özellikle aile bireylerinin problem çözme ve baş etme becerilerinin kaygı ve depresyon düzeylerini etkilediği belirlenmiştir (Dündar, 2021; İlhan, 2017; Kim & Sellmaier, 2020; Page et al., 2021; Wahab & Ramli, 2022; Zeedyk & Blacher, 2017).

Değerlendirilen araştırmaların çoğunda annelerin yükledikleri sorumluluklar karşısında her şeye güçlerinin yetmeyeceği inancı, kendilerini eksik hissetmeleri, çocuklarının olumlu düzeyde gelişim gösterememesinden dolayı kendilerini suçlama eğilimleri ile depresyona girdikleri belirlenmiştir (Feurer, Hammen & Gibb, 2016; Kafes, 2021). Ayrıca bu çalışmada incelenen araştırmalarda özel gereksinimli çocuğu olan anne babaların başkalarıyla ilişkilerin azalmasının, boş zamanlarının sınırlı olmasının, maddi sıkıntılarının artmasının, toplumun olumsuz tutumlarıyla sık karşı karşıya kalmanın, özel gereksinimli bir çocuğa anne babası olmadığı halde bakım vermenin ve fiziksel yapı yeterliliklerinin özel gereksinimli çocuğa sahip aileler için stres ve depresyon yaratan başlıca faktörler olduğu ve anne babaların stres ve depresyon düzeylerini artırdığı sonucuna varılmıştır.

Bu çalışmada değerlendirilen araştırmalar arasında özel gereksinimli çocuğu olan ailelere ve onların depresyon durumlarına müdahaleye yönelik disiplinler arası çalışmalara neredeyse hiç yer verilmemiştir. Yapılan araştırmaların tamamına yakınında, anne babaların depresyon düzeyi belirlenmiş ancak bu durumda disiplinler arası bir destek hizmetinin ne şekilde verileceğine değinilmemiştir. Aile danışmanlığı, çocuk ve ergen psikiyatrisi, psikoloji, psikolojik rehberlik, sosyal hizmet, çocuk gelişimi, çocuk sağlığı hemşireliği gibi disiplinlerin bir araya gelerek özel gereksinimli çocuğu olan anne babalara yönelik destek çalışmaları yapması önemlidir. Bu alanda yapılan araştırmaya rastlanmamıştır. Sonuçlar doğrultusunda, özel gereksinimi bulunan çocuğa sahip ailelerin psiko-sosyal desteğe ihtiyaç duydukları, duygusal paylaşımlarının sağlanması ve özel gereksinimli çocuğa bakım konusunda etkili, sistematik ve yaygınlaştırılabilir hizmet sunumunun gerekli olduğu düşünülmektedir.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Sonuç olarak özel gereksinimli çocuğu olan anne babaların depresyon durumlarıyla ilişkili yayınların içerik analizi yapıldığında, zaman çerisinde anne babaların sadece problemlerine değil

aynı zamanda duygu durumlarına yönelik yapılan araştırmaların sayısında artış olduğu görülmektedir. Lisans üstü tezlerde daha çok nicel araştırma deseni tercih edildiği saptanmıştır. Bu çalışmada değerlendirilen araştırmalar arasında özel gereksinimli çocuğu olan ailelere ve onların depresyon durumlarına müdahaleye yönelik disiplinler arası çalışmalara neredeyse hiç yer verilmemiştir. Araştırma yönteminin çalışmaların en önemli bölümü olduğu düşünüldüğünde özel gereksinimli çocuğu olan anne babaların depresyon durumlarının incelendiği çalışmaların depresyonla ilgili farkındalık geliştiren ve müdahale yöntemlerinin kullanıldığı deneysel ve nitel araştırmalar için cesaretlendirilmesi önerilmektedir.

KAYNAKLAR

- Birenbaum, A. (2012). Poverty, welfare reform, and disproportionate rates of disability among children. *Ment Retard.* 40, 212–218
- Clemente, K., Silva, S.V., Vieira, G.I., Bortoli, M.C., Toma, T.S., Ramos, V.D. (2022). Barriers to the access of people with disabilities to health services: a scoping review. *Rev Saude Publica.* 56, 64. <https://doi.org/10.11606/s1518-8787.2022056003893>
- Dunn, K., Hughes-McComack, L., Cooper, S.A. (2018). Hospital admissions for physical health conditions for people with intellectual disabilities: systematic review. *J Appl Res Intellect Disabil.* 31(1), 1-10 <https://doi.org/10.1111/jar.12360>
- Dündar, S. (2021). Crohn hastalığı olan bireylerde yaşam kalitesi ve aile bireylerinin bakım yükü arasındaki ilişkinin incelenmesi. Yüksek Lisans Tezi. Karatay Üniversitesi Aile Danışmanlığı. Konya.
- Edhborg, M., Carlberg, M., Simon, F., Lindberg, L. (2016). Waiting for better times: experiences in the first postpartum year by Swedish fathers with depressive symptoms. *Am J Mens Health.* 10:428-439.
- Erdoğan, S., Nahcivan, N., Esin, M., Seçginli, S., & Coşansu, G. (2015). Hemşirelikte Araştırma: Süreç, Uygulama ve Kritik. Ankara: Nobel Tıp Kitapevleri, 2, 153-155
- Ellis, J.T., Luiselli, J.K., Amirault, D., Byrne, S., O'Malley-Cannon, B., Taras, M., Wolongevic, J., Sisson, R.W. (2022). Families of children with developmental disabilities: assessment and comparison of self-reported needs in relation to situational variables. *J Phys Dev Disabil.* 14, 191–202
- Feurer, C., Hammen, C. L. & Gibb, B. E. (2016). Chronic and episodic stress in children of depressed mothers. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 45(3), 270–278. <https://doi.org/10.1080/15374416.2014.963859>
- Field, T. (2018). Paternal prenatal, perinatal and postpartum depression: a narrative review. *J Anxiety Depress.* 1:1–16
- Frey, K.S., Greenberg, M.T., Fewell, R.R. (2015). Stress and coping among parents of handicapped children: a multidimensional approach. *Am J Ment Retard.* 94, 240–249
- Husain, N., Kiran, T., Fatima, B., Chaudhry, I. B., Husain, M., Shah, S., Basset, P., Cohen, N., Jafri, F., Naeem, S. (2021). An integrated parenting intervention for maternal depression and child development in a low-resource setting: Cluster randomized controlled trial. *Depression and Anxiety*, 38, 925–939. <http://dx.doi.org/10.1002/da.23169>
- İşikli, S. ve Egelioglu-Çetişli, N. (2020). Paternal depresyon ve baba-bebek bağlanması arasındaki ilişki. *Cukurova Med J.* 45(4):1663-1671 <http://dx.doi.org/10.17826/cumj.779530>

- İlhan, T. (2017). Özel gereksinimli 3-6 yaş çocuklarının ebeveynlerinin stres düzeyleri ile rolleri arasındaki ilişki. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 18(3), 383-400. <https://10.21565/ozelegitimdergisi.286786>
- Kafes, A. Y. (2021). Depresyon ve anksiyete bozuklukları üzerine bir bakış. *Humanistic Perspective*. 3(1), 186-194 <https://10.47793/hp.867111>
- Karadağ, E., Sölpük, N. (2018). Relationship between depression and anxiety symptoms in studies conducted in Turkey: a meta-analysis study. *Dusunen Adam The Journal of Psychiatry and Neurological Sciences*. 31, 163-176. <https://doi.org/10.5350/DAJPN2018310204>
- Kaytez, N., Durualp, E., & Kadan, G. (2015). Engelli çocuğu olan ailelerin gereksinimlerinin ve stres düzeylerinin incelenmesi. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 197-214.
- Kim, J. & Sellmaier, C. (2020). Making disability visible in social work education. *Journal of Social Work Education*, 56(3), 496–507 <https://doi.org/10.1080/10437797.2019.1661899>
- King, G., Williams, L., Hahn Goldberg, S. (2017). Family-oriented services in pediatric rehabilitation: a scoping review and framework to promote parent and family wellness. *Child Care Health Dev.* 43(3), 334-347. <https://doi.org/10.1111/cch.12435>
- Lam, N., Leat, S., Reprint, S. (2015). Barriers to accessing low-vision care: the patient's perspective. *Can J Ophthalmol.* 50, 34-39. <https://doi.org/10.1016/j.jcjo.2015.04.007>
- Mheta, D., Mashamba-Thompson, T.P. (2017). Barriers and facilitators of access to maternal services for women with disabilities: scoping review protocol. *Syst Rev.* 6, 99. <https://doi.org/10.1186/s13643-017-0494-7>
- Mitra, S., Posarac, A., & Vick, B. (2018). Disability and poverty in developing countries: A multidimensional study. *World Development*, 41, 1–18. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2012.05.024>
- Nunn, J. & Chang, S. (2020). What are systematic reviews. *WikiJournal of Medicine*, 7(1), 1-11 <https://10.15347/wjm/2020.005>
- Özkan, F. (2016). Zihinsel engelli çocuğu olan anne babaların depresyon ve umutsuzluk düzeylerinin incelenmesi. Yüksek lisans tezi. Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
- Öztürk, S. (2017). Zihinsel engelli veya yaygın gelişimsel bozukluk tanılı çocuk ve ergenlerin ebeveynlerinde stresle başa çıkma tutumları ve evlilik uyumuna etkisi. Yüksek lisans tezi. Üsküdar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Page, M.J., McKenzie, J.E., Bossuyt, P.M., Isabella, B., Tammy, H., Cynthia, D.M., Larissa, S. (2021). The PRISMA 2020 statement: an updated guideline for reporting systematic reviews. *British Medical Journal*. 372, 71- 93.
- Peker, A., Eroğlu, Y. & Özcan, N. (2015). Özel gereksinimli çocuğa sahip anneler ile tipik gelişim gösteren çocuğa sahip annelerin psikolojik sağlamlık, iyilik hali ve mutluluk düzeylerinin incelenmesi. *Sakarya University Journal of Education*, 5(3), 142-15
- Ramchandani, P., Stein, A., Evans, J., O'Connor, T.G. (2005). Paternal depression in the postnatal period and child development: A prospective population study. *Lancet*. 365:2201–2205.
- Robards, F., Kang, M., Usherwood, T., Sanci, L. (2018). How marginalized young people access, engage with, and navigate health-care systems in the digital age: systematic review. *J Adolesc Health*. 62(4), 365-381 <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2017.10.018>
- Robertson, J., Raghavan, R., Emerson, E., Baines, S., Hatton, C. (2019). What do we know about the health and healthcare of people with intellectual disabilities from minority ethnic groups in the United Kingdom? A systematic review. *J Appl Res Intellect Disabil*. 32(6), 1310-1334. <https://doi.org/10.1111/jar.12630>
- Rose, A., Rosewilliam, S., Soundy, A. (2017). Shared decision making within goal setting in rehabilitation settings: a systematic review. *Patient Educ Couns*. 100(1), 65-75. <https://doi.org/10.1016/j.pec.2016.07.030>
- SAMHSA (2020). Substance Abuse and Mental Health Services Administration: Key substance use and mental health indicators in the United States: results from the 2020 national survey on drug use and health. <https://www.hhs.gov>
- Smith, T.B & Gabrielsen, T.P (2022). Maternal depression moderated by family resources when children have developmental disabilities. *Journal of Early Childhood Education Research*. 11(2), 99–120
- Wahab, R. & Ramli, F. F. A. (2022). Psychological distress among parents of children with special needs. *International Journal of Education, Psychology and Counseling*, 7 (46), 498-511
- Weissman, M. M., Wickramaratne, P., Gameroff, M. J., Warner, V., Pilowsky, D., Kohad, R. G. & Talati, A. (2016). Offspring of depressed parents: 30 years later. *American Journal of Psychiatry*, 173(10), 1024–1032. <https://doi.org/10.1176/appi.ajp.2016.15101327>
- Zeedyk, S. M. & Blacher, J. (2017). Longitudinal correlates of maternal depression among mothers of children with or without intellectual disability. *American Journal on Intellectual and Developmental Disabilities*, 122(5), 374–391. <https://doi.org/10.1352/1944-7558-122.5.374>
- Zhou, H., Roberts, P., Dhaliwal, S., Della, P. (2016). Transitioning adolescent and young adults with chronic disease and/or disabilities from paediatric to adult care services: an integrative review. *J Clin Nurs*. 25(21-22), 3113-3130. <https://doi.org/10.1111/jocn.13326>